

Сушиї О.В.,

кандидат філософських наук,
докторант кафедри державної політики
та управління політичними процесами НАДУ

Культурно-символічні засади національної ідентичності

У статті проаналізовано змістові форми культурного коду та сформованої на його основі суб'єктності (ідентичності). Культурно-символічні елементи розглядаються як чинник розбудови національної державності.

Ключові слова: архетип, державність, ідентичність, культурний код, цінності.

Сушиї Е.В. Культурно-символические основы национальной идентичности

В статье анализируются содержательные формы культурного кода и формируемой на его основе субъектности (идентичности). Культурно-символические элементы рассматриваются как фактор развития национальной государственности.

Ключевые слова: архетип, государственность, идентичность, культурный код, ценности.

Sushyi O.V. The cultural symbols role in the creation of national identity

The content forms of cultural codes is analyzed, as well as a phenomena of national identity. The role of cultural symbols is highlighted in terms of state development.

Key words: archetype, state development, identity, cultural code, values.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науково-практичними завданнями. Уряди сучасних національних держав вирішують чи не найважливіше питання національної безпеки – збереження єдності та цілісності держави і суспільства. Ця проблема стала наріжною й для України у зв'язку із загостренням етнонаціонального чинника та спричиненого ним зростання міжетнічної і міжконфесійної напруженості. Соборність Української держави – прекрасна метафора, за якою мають стояти реальні, потужні практичні кроки, спрямовані на розв'язання національних суперечностей.

Можна назвати кілька причин, що створюють підстави для взаємних претензій між корінним населенням та іншими етнокультурними спільнотами. Одна має політико-правовий підтекст і пов'язана з розбіжностями між номінальним і реальним станом затвердженої рівності колективних прав і свобод – групових інтересів, ідентичності, мови та культурного членства тощо, де головуючим з боку етнокультурних спільнот стає нарікання щодо недостатньої урівноваженості прав меншин стосовно корінного населення та суспільства в цілому. Інша пов'язана з небажанням етнокультурних спільнот асимілюватися до нової культури, тобто вивчати мову, засвоювати цінності, переймати певний спосіб життя та його устої тощо, що викликає незадоволення вже з боку корінного населення та уряду. Етнокультурні меншини наголошують на потенційній загрозі розмивання їх ідентичності та розчинення серед інших (тобто корінного населення). А для корінного населення ця проблема набуває національного значення, адже розмивання національної ідентичності підточує культурні й політичні традиції державності.

Проблема консолідації суспільства набуває нового звучання у зв'язку з територіальними особливостями регіонів. Артикуляція соціокультурних розбіжностей регіонів та, відповідно, сформованих на їх основі ідентичностей стає джерелом різноманітних спекуляцій – репродукування політико-ідеологічних типів ідентичностей, поділу на “своїх” і “чужих”, “хороших” і “поганих” і навіть маніпулювання цими розбіжностями як “розколами”.

Зрештою, маємо ще один – соціетальний аспект проблеми, пов'язаний з динамікою соціетальної ідентичності* (з її соціально-матеріальними та психосоціальними модусами). У ширшому суспільно-історичному контексті соціальний (соціально-матеріальний) та психосоціальний (соціетальний) чинники немовби у фокусі збирають та відображають усі складності й перипетії суспільно-історичного процесу й зокрема перипетії суспільно-трансформаційного процесу. Сьогодні в Україні державно-управлінська діяльність відбувається на тлі амбівалентності (подвійного стану), наслідком чого є ситуаційний характер поведінки, інформаційна залежність людей, до якої додаються також психопатологічні неврози та моральна втомленість від результатів дії влади. Власне загроза психопатологічного стану самопочуття громадян (нації) – психоневрозу відкладеної дії (за Б.Зейгарник) – на сьогодні майже не враховується як чинник інтеграційних чи дезінтеграційних процесів.

Очевидно, що в умовах суспільно-політичних трансформацій питання цілісності національної державності нерозривно пов'язано із збереженням та укріпленням центрального ідентифікаційного ядра – загальнонаціональної ідентичності, що посідає важливе місце серед стратегічних завдань національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми десятиріччями вивчення ідентичності увійшло до низки основних напрямів сучасної соціогуманітаристики. Питання національної ідентичності у її зв'язку з проблемою загальнонаціональної консолідації та національної безпеки розглядають у своїх працях А.Колодій, М.Козловець, Л.Нагорна, Н.Пелагеша, С.Римаренко, М.Розумний, А.Ручка, О.Стегній, О.Толкачов, М.Шульга та багато інших науковців. Її осмислення спонукає до більш поглибленого аналізу систем цінностей, норм, установок, що є чинниками соціальної активності суспільства та його соціальних груп. Серед праць західних авторів відзначимо дослідження Р.Інглхарта, Л.Харрісона, С.Хантінгтона, Г.Хофстеде, Ш.Шварца та ін. Серед російських науковців цю проблему досліджують Л.Бизов, Л.Дробіжева, М.Лапін, В.Ядов, В.Магун та інші; серед українських – Е.Афонін, Н.Балакірева, Є.Головаха, Н.Паніна та інші науковці. Значний масив даних міжнародних моніторингових проєктів, зокрема, European Social Survey (ESS), World та European Value Survey надає ґрунтовний матеріал для порівняння національних структур цінностей та їх динаміки.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Сучасна багатонаціональна держава – здебільшого абстрактна, символічна спільність, що об'єднує всіх громадян, незалежно від їх етнічної та культурної належності. Являючи собою, за визначенням Б.Андерсона, “уявну” спільноту, вона міцно скріплена закарбованим у свідомості громадян образом цієї спільності – національною ідентичністю та загальнозначущими цінностями демократії, рівності прав та свобод, панування закону, соціальної солідарності тощо [1]. Тому звертання уваги політиків до концепту “культурний код” як національного культурного ядра здається слухним, але й викликає низку

* Соціетальна ідентичність – новий різновид ідентичності, характерний для індивіда постмодерного суспільства; характеристика індивіда з точки зору його ототожнення із самим собою в контексті безперервності власної зміни. Цей різновид ідентичності, образно кажучи, постає як інтегральний образ усієї сукупності ролей, доступних індивіду в його особистісному досвіді. Соціетальна ідентичність приходить на заміну соціальній, що притаманна модерному суспільству з домінуючому в ньому матеріалістичною картиною світу, а отже, й ототожненням індивіда із соціальними групами і спільностями. Обидва модуси ідентичності супроводжують будь-яку суспільно-історичну епоху, проте домінуючий визначає характер епохи суспільства. Так, у модерному суспільстві домінує модус соціальної ідентичності водночас як у постмодерному суспільстві – системоутворюючим стає модус соціетальної ідентичності [2, с. 267].

застережень, оскільки культурний код (коди) може бути як джерелом соціальної консолідації, так і причиною соціальної дезінтеграції. Цілком погоджуємося з думкою Ю.Левади, що державне самовизначення чи “просто” символічна ідентифікація з такими поняттями, як історія, земля, народ безпосередньо є чинниками граничної інтеграції суспільства [9, с. 425]. Проте соціальна людина належить не лише до певної групи, а й до певної нормативно ціннісної системи та певної “лінії” соціального часу, здатних спонукати як людину, так і цілі народи на дії, спрямовані (у найширшому визначенні) як на благо, так і на зло.

Власне, *мета статті* полягає у виявленні змістових форм культурного коду та сформованої на його основі суб’єктності (ідентичності).

Виклад основного матеріалу. У багатоманітності феноменів соціальної культури кожної історичної епохи можна простежити історичні коріння, своєрідні глибинні програми соціальних практик людської життєдіяльності, що пронизують усі інші феномени та елементи культури та організують їх в цілісну систему. Формами їх відтворення стають соціально-матеріальні (інституційні) та психосоціальні феномени з властивими їм глибинними (архетипними) праформами, що уособлюють інституційні практики та тип соціально-історичного суб’єкта. Інструментом їх верифікації виступають цінності – символічне вираження людини у світі, а одиницею виміру – ідентичність із власними символами й кодами.

Національний культурний (поліетнічний по своїй суті) простір структурується сукупністю різноманітних смислових та символічних форм відтворення культурних кодів. Вони уособлюються індивідуальною та колективною свідомістю, реальними практиками та потенційно можливими уявленнями, систематизують та акумулюють накопичуваний досвід людської життєдіяльності та формують характерний для історичного типу культури образ людини та його місце у світі.

Культурний код динамічний по своїй суті, він здатний змінюватися залежно від конкретно-історичних умов розвитку тієї чи іншої соціокультурної системи. Динамічна природа культурного коду зумовлена функціями, які він виконує у соціумі, зокрема це:

- соціальне наслідування (культурний код визначає особливі системотвірні чинники, частина яких забезпечує відтворення генерацій, а також увідповіднення форм та способів їх життєдіяльності; іншим властива здатність змінюватися, що допомагає пристосуватися до змін умов середовища);
- формування ідентитету (отриманий як спадок культурний код передає чіткі засади та можливості для ідентифікації людини у своєму культурному середовищі);
- соціальне конструювання (інформаційно-семіотична специфіка культурного коду уможлиблює у символічних формах за нових умов відтворення власної специфіки).

Постаючи водночас як нагромаджувач культурних смислів та як спосіб структурування культурного знання, культурний код є самодостатньою, відкритою та універсальною формою відтворення соціальності – певних характеристик, смислів, навичок, умінь, орієнтирів, установок, зразків поведінки, ролей, рольових наборів, інституцій тощо, тобто відображає взаємозумовленість індивідуального буття людини і надіндивідуальних структур соціальної системи. Успадковані культурні коди забезпечують відповідність самоідентифікації людини щодо свого культурного середовища. Останнє справляє глибокий вплив на розвиток людини, її ідентичність, а у більш широкому плані формує самотутню ментальність народу (етносу, нації). Домінуючий за конкретно-історичної доби психосоціальний тип “всезагальної

людини”, у свою чергу, певною мірою постає як “винуватець” інституційної дійсності.

“Генетичний” аналіз об’єктивних структур різних соціальних просторів згідно з П.Бурдье неможливий поза виявленням як генези ментальних структур індивіда, через які він сприймає соціальний простір, з яким ідентифікує себе і які є продуктом інкорпорації соціальних структур, так і генези самих цих соціальних структур, їх історичної зумовленості [3, с. 28]. Роль соціального гена, успадкованої соціальної сутності виконує знак, здатний фіксувати та зберігати значущі форми, які забезпечують зв’язок людини зі світом ідей, образів та цінностей культури, вироблених у процесі її формування. Знакова реалія культури стає, так би мовити, матеріальним виявом її смислової сутності, уособленої у вербальних та візуальних формах [7; 8; 11]. Своєрідність світосприйняття кожного народу, що зумовлена первинними психоемоційними зв’язками “духу народу”, втілюється в мові, а потім у міфах, звичаях, релігії, народній творчості тощо.

Мова постає не лише як засіб комунікації та спосіб вираження неоднозначності змісту смислів культури, вона є чи не найважливішою ознакою етносу та проявом національної ментальності. Мова, зазначає Ю.Римаренко, найбільш етнізована базова ознака нації, тісно пов’язана з таким гостросоціальним явищем, як національна культура, спільність території. Крім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри [10, с. 18]. У мові зберігається генетична пам’ять народу, його традиції, ритуали, еталони поведінки тощо. Проте існує більш глибинний рівень смислової сутності – неявний зміст – глибинні програми (праформи) людської життєдіяльності, що можна висловити лише мовою архаїчних форм. Ці глибинні (архетипні) смисли допомагають відтворити надчасовий смисл подій, пізнати природу та механізми психосоціальної (соцієтальної) реальності.

Архетипна ідея, на думку американського дослідника С.Сендеровича, як вихідна форма, або проформа, вже визначає тип феномену в його розвитку – з неї можуть бути виведені усі наступні складні форми [13]. Це пояснює, чому реліктові програми, своєрідні уламки минулих культур, утративши свою цінність для суспільства нової історичної епохи, тим не менш відтворюються у певних видах спілкування та поведінки людей. Сучасна людина перебуває під владою архетипів не менше ніж первинна людина, стосовно якого відчуває власну перевагу, зазначає російський дослідник П.Гуревич. Проте та, принаймні, усвідомлювала, що перебуває під владою потойбічних сил. Сучасна людина відмовляється так думати [5].

Ментальність – своєрідна історична спадщина, “набір способів і змістів мислення та сприйняття, які є типовими для відповідного суспільного загалу в певний період його історії” [6, с. 195], – інтегрує два роди смислоскладаючих та смислотвірних феноменів: усвідомлене з певної культури та підсвідомо засвоєне. Перший рід містить соціокультурні феномени – символи, знаки, дискурси, які мають культурні загальнозначущі смисли та існують у соціальній динаміці незалежно від бажань індивіда. Другий рід феноменів утворюють психічні, а точніше – психосоціальні, феномени когнітивної динаміки: індивідуально значущі образи (включаючи архетипи), переживання й думки, які неявно пов’язані із загальнозначущими смислами, вираженими у символіці [14, с. 9–10].

Неявні смисли, пронесені крізь глибини безсвідомого, і час не тільки містять та зберігають життєво-упорядковану інформацію, а й виступають глибинними подразниками. Зумовлюючи перехід соціокультурної міфології у площину політичного, прагматичні структури та колективні уявлення стають частиною соціально-політичного

повсякдення з його символічними, міфологічними, ритуальними формами, адресованими колективному свідомому та безсвідомому. Тут, власне, й бере свій початок надзвичайно тонка межа, що пролягає між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів і мистецтвом маніпуляції й підміни смислів, цінностей, ідей.

Змістовими характеристиками культурного коду та сформованої на його основі суб'єктності (ідентичності) виступають цінності – загальнообов'язкові форми соціетального існування (норм та установок), що формують із сукупності індивідів єдину соціальну цілісність. Вони формують систему консенсусної узгодженості як вимогу існування єдиної системи політичності людської спільноти [12, с. 32–33]. Численні сучасні дослідження ідентичностей, виявляючи ставлення до головних соціально-політичних міфів, культури, релігії, традиціоналізму, побутової моралі, доводять, що цінності мають могутній мобілізаційний потенціал. Разом з цим практики повсякдення у більшості переконують у тому, що цінності слід розглядати не лише як автономні ідеальні утворення, які когось на щось можуть мобілізувати, тим більше породжувати владу, інституції тощо, а й як специфічні символи – медіатори у складних ритуальних відносинах індивідів і груп. При цьому ці взаємодії відбуваються у формальних та неформальних інституційних структурах, реалізують попередні та відтворюють нові установки свідомості та поведінки, які й керують людською активністю. Інакше кажучи, цінності – це своєрідні відносини між думкою і дійсністю, це символічне вираження й ствердження людини у світі.

Цінності можуть відігравати роль символів консолідації, смислової платформи у переговорах, ідейного опертя для висування вимог, тобто вони завжди є елементом соціальної взаємодії. Без цього та поза цим вони розчиняються, залишаючи навколо смутні мінливі відлуння.

Із символічними соціальними регулятивами поведінки пов'язані розумові рамки практичної свідомості та майже всі надінстинктивні механізми людської психіки, включаючи архетипи. Символічна природа культурних архетипів, що відображена у смислових, ціннісних орієнтаціях людей, дає змогу інтерпретувати й типізувати архетипи шляхом “осягнення” простору символічного. У високому розумінні соціокультурна реальність як міра вільного розвитку людської особистості й суспільства, як міра розвитку самої свободи постає як символічний прояв об'єктивності цінності, сповненої гуманістичним змістом. Не випадково важливою складовою та завданням модернізації нині стає вимога нової – людино-орієнтованої гуманітарної політики.

Відомий німецький лікар та етик А.Швейцер, переймаючись проблемами кризи європейської культури, бачив її причини у прогресії лише однієї – матеріальної сфери, натомість у двох інших – духовній та етичній – спостерігалася явна регресія. Мабуть, тому, будучи автором доктрини “благоговіння перед життям”, А.Швейцер виступав проти того, щоб ставити людину в центр всесвіту. “Ми, – говорив він, – маємо спинити погляд на відкритих вікнах психіатричної лікарні, щоб нагадувати собі жахливий факт: розумове та духовне також підлягає руйнуванню” [4]. Наші дослідження процесів ідентифікації як базового підґрунтя самосвідомості особистості та сталого розвитку суспільства переконливо підтверджують думку А.Швейцера про нелінійний характер психічних процесів і, як висновок, підштовхують нас серйозно замислитися про вплив цього чинника на досягнення жаданого для всіх нас стану сталого суспільного розвитку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У нових реаліях соціально-історичного розвитку держави вирішують непросте питання – вибір шляху, який відповідатиме майбутньому належному стану суспільства й держави. Складність

цього вибору пов'язана із завданням збереження цілісності інституційної організації, історичних традицій та соціокультурних особливостей країни та переосмислення цієї цілісності відповідно до нових історичних реалій. Це завдання потребує вивірених управлінських рішень та відповідальності за зроблений вибір. Пошук усталеного балансу національно-державного розвитку за нових суспільно-історичних умов вимагає від політико-управлінських еліт (у зв'язку зі здійснюваними ними реформами та державною політикою) розуміння національної особливості або, точніше, особливості психосоціальної культури національно-державних утворень. Очевидно, що історичних змін зазнає і людська ідентичність, яка є ключовим елементом суб'єктивної реальності й перебуває у діалектичному взаємозв'язку із суспільством та його інституціями.

Особливу роль – роль системоутворюючого чинника – набуває в нових, постмодерних, суспільних умовах психосоціальний компонент державно-суспільної реальності та такий його базовий рівень, як людська ідентичність, що є ключовим елементом суб'єктивної реальності й перебуває в діалектичній сполучі з державно-суспільними інституціями. Виникаючи за певних суспільно-історичних умов людська ідентичність утверджується і змінюється разом із утвердженням і змінами суспільних відносин. Відповідно, утверджується чи змінюється характер соціальних (у тому числі й соціально-політичних) процесів, щільно пов'язаний зі станом людської ідентичності та її природою. Тому можна сказати, що суспільство має історію, у контексті якої виникають специфічні ідентичності, і цю історію створюють люди, наділені специфічними ідентичностями. Водночас людська ідентичність відповідальна за становлення соціальних інтересів, інтегральний (національний) характер яких визначений психосоціальною культурою країни, у тому числі й так званім “психосоціальним часом”.

Тож виникає питання – наскільки новоутворювані соціальні, культурні, історичні та матеріальні форми людського буття сьогодні є похідною від суб'єктивних (психосоціальних) явищ і водночас якою мірою ці соціальні, культурні та матеріальні світи як наслідок психосоціальних змін складають нові інституційно-управлінські практики. Виявлення глибинного досвіду психосоціальної вкоріненості феномену ідентичності та причинно-наслідкових зв'язків психосоціокультурних та інституційних трансформацій визначатиме напрям подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : “КАНОН-пресс-Ц” ; “Кучково поле”, 2001. – 288 с.
2. *Афонін Е. А.* Ідентичність як психосоціальний чинник державного управління / Е. А. Афонін, О. В. Суший // Публічне управління: теорія та практика. Спецвипуск. – 2012. – С. 13–27.
3. *Бурдьє П.* Начала = Choses dites / Пьер Бурдьє. – М. : Sosio Logos, 1994. – 285 с.
4. *Глузман С.* А руки-то помнят! / С. Глузман // LB.ua. – Режим доступа: http://society.lb.ua/position/2012/08/03/163919_rukito_pomnyat.html.
5. *Гуревич П. С.* Практическая психология для всех: клинический психоанализ / П. С. Гуревич. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2007. – 509 с. – Режим доступа: <http://www.inha.ru/article/347950/425344/arhetipicheskie-yavleniya.html>.
6. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціальнопсихологічний нарис) / В. О. Лозовой, В. О. Рум'янцев, Л. В. Анучина та ін. ; за ред. В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева. – Х. : Право, 2011. – 264 с.
7. *Красных В. В.* Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В. В. Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.
8. *Культурология : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений.* – 3-е изд. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 608 с.

9. *Левада Ю.* От мнений к пониманию : социол. очерки, 1993–2000 / Юрий Левада. – М. : Моск. шк. полит. исслед., 2000. – 576 с.
10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І. Римаренко (ред.). – К. : Генеза, 1996. – 942 с.
11. *Петров М. К.* Язык, знак, культура / М. К. Петров. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 328 с.
12. *Радченко О. В.* Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення / Олександр Радченко. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2009. – 380 с.
13. *Сендерович С. Я.* Морфология загадки / С. Я. Сендерович. – М. : Языки славянской культуры, 2008. – 207 с. – Режим доступа: http://fictionbook.ru/author/saveliyi_yakovlevich_senderovich/morfologiya_zagadki/read_online.html?page=1.
14. *Шипунова О. Д.* Коммуникативная стратегия интеллектуальной доктрины / О. Д. Шипунова // Коммуникативные стратегии информационного общества : Труды IV Междунар. науч.-теорет. конф. – СПб. : Изд-во Политех. ун-та, 2011. – С. 5–10.